

Voor wie juichen we eigenlijk?

Sport, migratie en nationale identiteit
in wereldhistorisch perspectief

prof. dr. Gijsbert Oonk

Erasmus University Rotterdam

Erasmus

Voor wie juichen we eigenlijk?

Sport, migratie en nationale identiteit in wereldhistorisch perspectief

Rede bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar bij de Erasmus School of History, Culture and Communication (leeropdracht Europe in a Globalizing World: Migration, Citizenship and Identity), uitgesproken op vrijdag 18 oktober 2019

door prof. dr. Gijsbert Oonk

**Erasmus School of History,
Culture and Communication**

History Department M6 43 (Van der Goot Building)
Erasmus Universiteit
Postbus 1738
3000 DR Rotterdam
Nederland

Contact

Oonk@eshcc.eur.nl

Lay-out & Omslagontwerp

MOOZ grafisch ontwerp

© Prof. dr. Gijsbert Oonk, Rotterdam, 2019

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

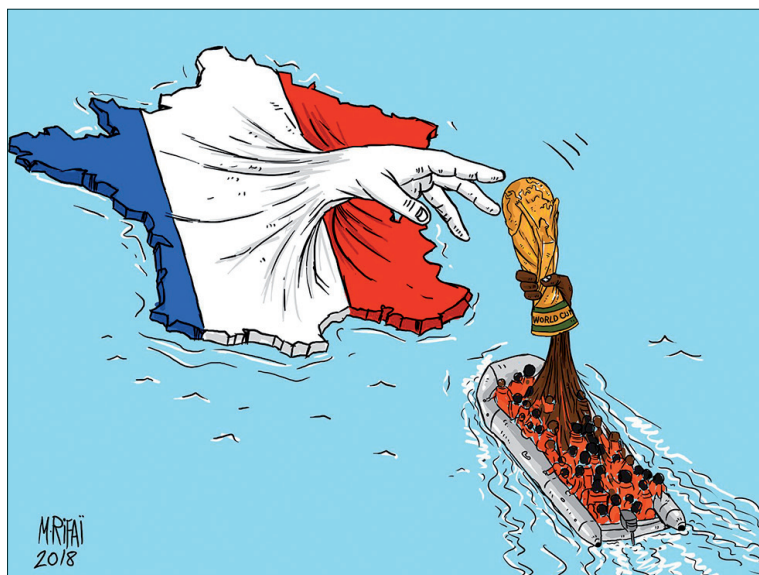
Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Voor wie juichen we eigenlijk?

Mijnheer de Rector Magnificus, Geachte toehoorders,

Ik neem u mee naar iets meer dan een jaar geleden: 15 juli 2018. Toen werd Frankrijk wereldkampioen voetbal bij de mannen. Een dag later publiceerde de Jordaanse cartoonist Mahmoud Al-Rifai de volgende cartoon.

Migranten overhandigen de wereldbeker aan Frankrijk.
© Mahmoud Al-Rifai (2018)

In de cartoon zien we de contouren van Frankrijk in de bekende nationale kleuren, blauw, wit en rood. Vanuit het witte vlak verschijnt een grote hand die grijpt naar de wereldbeker. De wereldbeker zelf is in handen van bootvluchtelingen, die duidelijk herkenbaar zijn in hun oranje zwemvesten op een rubberboot. Vanuit de rubberboot gaat een bruine hand omhoog die de wereldcup overhandigt aan de witte hand van Frankrijk. De cartoon was een reactie op een breder debat over de vraag naar de identiteit van het Franse elftal. Veertien van de tweeëntwintig selectiespelers hadden

Afrikaanse roots. Zij waren veelal kinderen van Senegalese, Malinese, Marokkaanse en Congolese migranten in Frankrijk. Dit leidde in de media tot een debat over de vraag in hoeverre het Franse elftal wel *echt* een Frans elftal was.¹

Er was nog iemand die zich afvroeg of het Franse team wel een echt Frans team was. Dat was de populaire Amerikaanse *comedian* Trevor Noah. Hij feliciteerde in de bekende Amerikaanse *Daily Show* het *Afrikaanse* team met het behalen van het wereldkampioenschap. Hij juichte in de studio: "Afrika heeft gewonnen, Afrika is

wereldkampioen. Ik weet wel dat Frankrijk heeft gewonnen, maar ik erken ook mijn Afrikaanse broeder in het Franse team.”² Het optreden van Trevor Noah werd sterk bekritiseerd door de Franse ambassadeur in de Verenigde Staten, Gérard Araud. Araud stelde in een open brief dat Frankrijk niet naar haar burgers kijkt in termen van ras, religie of migratieachtergrond en ik citeer: “Frankrijk kent geen ‘identiteit met een streepje’ zoals de Amerikanen wanneer ze verwijzen naar ‘Afro-Amerikanen’. Voor ons zijn alle burgers Frans.”³ Volgens Araud ontnemt Noah het Franse team de Franse identiteit door te verwijzen naar hun Afrikaanse afkomst. In zijn brief, benadrukt de ambassadeur dat de rijke en gevarieerde achtergrond van het Franse team een afspiegeling is van de diversiteit van Frankrijk. Waarop Noah antwoordde: “Ik wil niet brutaal zijn, maar deze mensen zijn niet random geselecteerd. Het lijkt me meer een afspiegeling van het koloniale verleden van Frankrijk.”

Wat is hier nu aan de hand? Mahmoud Al-Rifai, Trevor Noah en Gérard Araud hebben naar dezelfde wedstrijd gekeken en naar dezelfde spelers. Ze zijn het erover eens dat Frankrijk wereldkampioen is geworden. Maar ze verschillen van mening welk Frankrijk heeft gewonnen. De eerste benadrukt de rol van vluchtelingen en migratie, de tweede heeft het over Afrikaanse roots en de derde kijkt vooral naar het ideaal van burgerschap. Het team bestaat uit Franse spelers. Kun je tegelijkertijd Frans zijn en Afrikaans, zoals Trevor Noah stelde?

En om het breder te maken: Kun je tegelijkertijd Duitser zijn en Amerikaan? Kun je tegelijkertijd Marokkaan zijn en Nederlander? Of ben je dan in Nederland niet Nederlands genoeg en in Marokko niet Marokkaans genoeg? En wat bedoelen we nu precies met die vragen en waarom zijn ze belangrijk?

Om een antwoord te vinden op deze vragen, heb ik me laten inspireren door de in Nederland veel te weinig gelezen en begrepen filosoof Kwame Anthony Appiah. Hij publiceerde afgelopen jaar een baanbrekend boek: *The Lies that Bind. Rethinking Identity*,⁴ inmiddels vertaald als *De leugens die ons binden. Een nieuwe kijk op identiteit*. In zijn boek laat Kwame Anthony Appiah op een prachtige manier zien dat we verbonden zijn door gender, religie, kleur en etniciteit, regio's, nationale staten, klasse en cultuur. Tegelijkertijd laat hij zien dat die verbondenheid eigenlijk flinterdun is, zelf zo dun dat hij die als een illusie beschouwt of, sterker nog, als een leugen.

Ik ben het met Appiah eens wanneer hij stelt dat we, om een wetenschappelijke legitimering van identiteitsvraagstukken te vinden, terug moeten naar het negentiende-eeuwse Europa. Het idee van nationale identiteit is toen vormgegeven, naast de al bestaande identiteitsmarkeringen als ras, etniciteit en klasse. Appiah gaat in zijn boek helaas niet in op de vraag wie dan die leugen heeft verspreid. Maar uit de voorbeelden die ik vandaag heb gekozen zou wel eens kunnen blijken dat wij dat zelf zijn.

Nationale staten

In deze rede zal ik laten zien hoe processen van (nationale) inclusie en exclusie kunnen worden beschreven aan de hand van sportgeschiedschrijving.⁵ Het wereldkampioenschap van Frankrijk – en de verschillende reacties daarop – illustreert deze processen op treffende wijze.

In de wetenschappelijke literatuur over het ontstaan van nationale staten en nationale identiteiten is er sprake van een continuüm tussen twee extremen. Aan de ene kant staan wetenschappers als Renan, Weber, Brubaker en Habermas.⁶ Zij benadrukken dat in het proces van staatsvorming in de achttiende en negentiende eeuw de loyaliteit van burgers aan de staat vrijwillig was en 'civic' oftewel burgerlijk. Burgerschap als keuze. Burgerschap als een vooral individuele relatie met de staat.

Aan de andere kant van het spectrum staat 'etnisch nationalisme'. Hierbij gaat het om een niet-vrijwillige lidmaatschap van een gemeenschap. Het gaat om een gemeenschap waarin je wordt geboren, met een gemeenschappelijk oorsprong, taal en traditie. Deze kant van het spectrum wordt vertegenwoordigd door wetenschappers als Miller, Tamir en Gans.⁷ In het midden staat Michel Seymour, die benadrukt dat een gemeenschappelijke afkomst zowel 'etnisch' als 'burgerlijk' kan zijn. Het gaat hierbij dus om zowel de etnische afkomst en geschiedenis als de burgerlijke ervaring van een groep mensen in een gemeenschappelijke staat.⁸

Daarnaast is er een debat over de vraag hoe en waarom mensen zich 'nationaal verbonden' zijn gaan voelen. Simpel gezegd, waarom juich ik voor het

Nederlands elftal en wat heb ik dan gemeen met de mensen in Zuid-Limburg of Oost-Groningen die ook voor Nederland juichen? Ik ken ze niet en zij kennen mij niet. Maar we kennen wel samen de namen van de spelers van het Nederlands elftal. Tegelijkertijd schuilt er een enorme toevalligheid in. Wanneer de Groninger iets oostelijker geboren zou zijn, dan had hij of zij voor Duitsland gejuicht en wanneer de Limburger iets zuidelijker geboren was dan had hij of zij voor België gejuicht. En dit is dan nog de speelse en onschuldige variant. Hieronder ligt namelijk een veel prangende vraag. Hoe kan het toch dat een groep individuen, die elkaar nooit gesproken heeft of gezien, bereid is om gezamenlijk tegen andere groepen de oorlog in te gaan, of de economische competitie met elkaar aan te gaan?⁹

Er is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een boeiend vertoog onder en tussen historici, antropologen en sociologen die deze vragen proberen te beantwoorden. Veelvoorkomende begrippen daarbij zijn: de verbeelde gemeenschap, banale nationaliteit en gecreëerde, uitgevonden tradities.¹⁰ Maar hoe 'banaal' of 'gecreëerd' of leugenachtig die identiteit ook moge zijn, zij is tegelijkertijd zo krachtig en werkelijk dat sommige opiniemakers stellen dat het

bij internationale voetbalwedstrijden soms gaat om een 'oorlog zonder de kogels'. En daar is wel wat voor te zeggen. De discussies over loyaliteit van spelers en loyaliteitsconflicten verwijzen vaak naar de oorlogsretoriek zoals veldheren en politici die in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw bezigden.

Deze nationale en lokale 'verbeelding' van een gezamenlijke identiteit staat centraal in mijn onderzoek. Om de vraag: Voor wie juichen we eigenlijk? te beantwoorden, moeten we dus eerst andere vragen beantwoorden: Wie zijn 'we'? Maar ook wie is (of wie zijn) de 'wie' in de vraag Voor wie juichen we eigenlijk?

Nationaliteit

Voor de meeste mensen is onze nationaliteit een gegeven. Die staat niet ter discussie. Het ultieme bewijs voor je nationaliteit is voor velen in de westerse wereld het paspoort. Ik ben geboren in Nederland. Mijn (groot-)ouders zijn geboren in Nederland en dus ben ik een Nederlander. Maar voor veel mensen is dat minder vanzelfsprekend. Laten we eens kort onderzoeken hoe we die nationaliteit krijgen.

Verreweg de meeste mensen krijgen hun nationaliteit door hun afkomst (ouders en grootouders) en de plek waar ze geboren zijn. Deze twee uitgangspunten laten al meteen zien hoe een dubbele nationaliteit kan ontstaan. Een kind dat geboren is in de Verenigde Staten uit een Nederlandse vader en Duitse moeder, heeft recht op zowel de Amerikaanse als de Duitse en de Nederlandse nationaliteit.¹¹

Vanaf de jaren negentig is er een derde belangrijke mogelijkheid bijgekomen om een nieuwe nationaliteit verwerven: migranten die meer dan vijf, of soms zeven of tien jaar ergens wonen en werken kunnen – soms in combinatie met zogenaamde naturalisatietesten – de nationaliteit krijgen van het land waar ze wonen, werken en belasting betalen.¹² Dit is het zogenaamde *jus nexi*-principe. Dat betekent dat het wereldwijde systeem van

het verkrijgen van burgerschap en nationaliteit per definitie leidt tot een groep mensen met meerdere loyaliteiten en opties. Laten we eens naar een concreet voorbeeld uit de sport gaan.

Dit is Adnan Januzaj. Hij is geboren in België. Zijn ouders zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië. Zijn moeder komt uit Kosovo. Zijn vader uit Albanië. Hij heeft een grootmoeder uit Servië en een grootvader uit Turkije. Adnan Januzaj was enkele jaren geleden een van de grootste talenten in België, die al vroeg werd gescout door Manchester United. Aan de vooravond van het EK van 2016 ontstond er een debat over de vraag voor welk land hij uiteindelijk zou uitkomen. Technisch gezien mocht hij uitkomen voor België, Kosovo, Albanië, Servië, Turkije en Engeland. Hij koos er uiteindelijk voor om voor België uit te komen.

Adnan Januzaj speelt voor België in 2018.
© Norbert Barczyk/ MB Media

Dit extreme voorbeeld laat zien dat de migratiegeschiedenis, maar ook de afkomst van ouders en grootouders bepalend zijn voor de mogelijkheden die spelers hebben. Maar niet alleen spelers met een gemengde achtergrond hebben iets te kiezen, staten en sportbonden hebben dat ook. Zij proberen in toeneemende mate spelers met een dubbel paspoort aan zich te binden, als dat in hun voordeel is. Dat was bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop de Marokkaanse voetbalbond de Marokkaanse voetballers die bij Europese clubs speelden, aan zich wist te binden voor het WK van 2018.¹³

Zoals sommige mensen zich wellicht herinneren waren vijf spelers in de Marokkaanse selectie in Nederland geboren. Een groot deel van de Nederlanders en met name de Nederlands-Marokkaanse gemeenschap volgde het Marokkaanse elftal met bijzondere belangstelling. Zonder zich overigens op enigerlei wijze te identificeren met de acht Frans-Marokkaanse spelers, die in Frankrijk waren geboren. Slechts zes spelers waren in Marokko geboren. Twee spelers waren geboren in Spanje. En de laatste twee spelers van de selectie waren geboren in Canada en België.

De samenstelling van de Marokkaanse selectie leidde tot een verscheidenheid aan gesproken talen, zoals Arabisch, Spaans, Frans en Nederlands in het Marokkaanse team. En hoewel niemand in Engeland is geboren werd het Engels gebruikt als taal tussen de Franse, Spaanse, Belgische en Nederlandse Marokkanen die geen Arabisch spreken. De antropoloog en socioloog Steven Vertovec zou dit een superdivers team noemen,¹⁴ dat wil zeggen een team waarin geen dominante cultuur of taalgroep is. Iedereen is een minderheid in dit team. Tegelijkertijd representeerde dit team Marokko en de Marokkaanse diaspora in Europa.

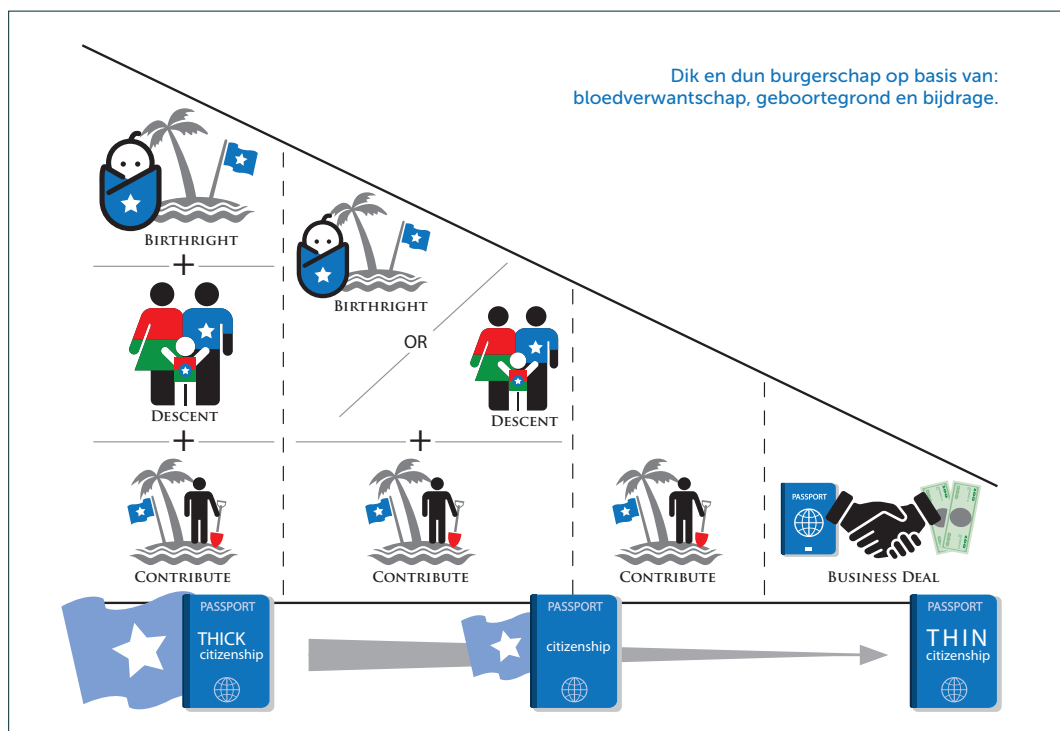
Maar sommige staten, zoals Bahrein, Qatar, Rusland en Turkije, gaan nog verder met het rekruteren van 'buitenlandse' atleten. Deze landen proberen op grote internationale toernooien, zoals de Olympische spelen, zich te profileren door talent in te zetten, zelfs als daarmee geen enkele voorafgaande relatie is. Een goed voorbeeld hiervan is Ruth Jebet.

Zij is geboren in 1996 in Kenia. Ze is een getalenteerde steeple chase-loopster. Op zeventienjarige leeftijd verruilde ze haar Keniaanse paspoort voor dat van Bahrein. In feite probeerde Bahrein op deze manier nationale en olympische prestige te kopen. En dat is gelukt. Ruth Jebet won, als *Afrikaanse met een Bahreins paspoort* in 2013 de Asian Games. In 2016 werd ze Olympisch kampioen voor Bahrein. Zijzelf was zeer gelukkig met de overeenkomst. De deal maakte het mogelijk om op hoog niveau te blijven trainen en de professionele ondersteuning die ze hierbij nodig had te financieren. Ze was verzekerd van een goed pensioen en haar ouders en kinderen werden financieel goed onderhouden. De Keniaanse bevolking juichte volop voor haar. Zij wisten dat ze 'in haar hart' een Keniaanse was. Keniaanse officials van de atletiekbonden waren minder gelukkig. Zij vonden dat ze al jaren in het talent van Jebet en anderen geïnvesteerd hadden. Voor hen was het zeer wrang dat de beste talenten weggekocht werden en nu voor andere landen uitkwamen. Dat was niet de bedoeling van hun talentenprogramma.¹⁵

De Keniaanse Ruth Jebet wint voor Bahrain een gouden medaille voor de 3000m steeplechase tijdens de Olympische Spelen in 2016.

© Michael Kappeler/ Agefotostock

En ook het Internationaal Olympisch Comité plaatste vraagtekens. Men vroeg zich af of dit niet tot een inflatie van de Olympische Spelen zou leiden. De rijkste landen zouden dan de beste atleten kunnen kopen en de meeste medailles winnen. Dat is misschien een overweging, maar ze vergeten daarbij gemakshalve dat het nu al zo is dat landen die het meest investeren in sport en atleten, de meeste medailles winnen.

In mijn huidige onderzoek kijk ik, samen met ons onderzoeksteam, naar atleten die tijdens de Olympische Spelen en het wereldkampioenschap voetbal uitkomen voor een land waarin ze niet geboren zijn. Ik kijk naar de institutionele setting en de verschillende regels en wetten die staten en sportinstituten hanteren om mensen in of uit te sluiten.

Voor mijn onderzoek heb ik een ideaal-

typisch model voor burgerschap/nationaliteit ontworpen. Aan de hand daarvan spreek ik van 'dik burgerschap' wanneer geboorterecht, bloedverwantschap en wonen en werken samenkomen in één land. Dat geldt voor de meeste mensen in deze zaal. Dat is de linkerkant van de getoonde grafiek.

Wanneer één of twee van de drie aspecten ontbreekt, ontstaat er voor de burger de mogelijkheid tot een dubbele nationaliteit. Hij of zij heeft iets te kiezen. Dit geldt bijvoorbeeld voor een atleet die in Amerika is geboren, maar ook een Duitse ouder heeft. Hij of zij kan voor Amerika of Duitsland uitkomen. Ook staten en sportinstituten hebben iets te kiezen, al verschillen de regels per staat en per institutie. In de laatste categorie is er geen enkele band tussen de burger en de staat.

Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer een Keniaanse atleet op de Olympische Spelen uitkomt voor Bahrein. Dan spreek ik van 'dun burgerschap'. Dit wordt gerepresenteerd met de rechterkant van het model. Aanvankelijk dacht ik dat de voorbeelden van Januzaj en Jebet vooral een recent fenomeen waren. Ik verkeerde in de veronderstelling dat dit vroeger veel minder vaak voorkwam dan nu. En ik dacht dat het om uitzonderlijke gevallen zou gaan. Dat bleek een misvatting. Mijn promovendi Joost Jansen en Gijs van Campenhout hebben laten zien dat dat niet zo is. Over de gehele periode van 1930-2018 blijft het percentage

spelers dat uitkomt voor een land waar ze niet geboren zijn relatief stabiel: tussen 8 en 12 procent. Brazilië is een van de weinige landen die nog nooit met spelers hebben gespeeld die niet in dat land zijn geboren.

De aanwezigheid van migrant-atleten op het WK voetbal of tijdens Olympische Spelen is echter niet random. Deze wordt gevormd door lange historische processen van kolonisatie en dekolonisatie en zogenaamde migratie-corridors – zoals Trevor Noah al suggereerde. Ik zal dat laten zien aan de hand van een aantal historische voorbeelden.¹⁶

Enkele historische voorbeelden

Op het tweede wereldkampioenschap voetbal in de wereldgeschiedenis – in 1934 – speelde het Italiaanse elftal met vijf spelers die niet in Italië, maar in Argentinië en Brazilië waren geboren. Zij waren kinderen van Italiaanse migranten die naar Zuid-Amerika waren vertrokken. Het was Mussolini zelf die erop toezag dat deze spelers de eer van de Italiaanse natie gingen verdedigen, al hadden ze ook voor Argentinië of Brazilië kunnen kiezen. Zij werden ook wel de 'oriundi' genoemd, oftewel 'import-Italianen' of vriendelijker gesteld: 'diaspora-Italianen'. Eén van die spelers, Luis Monti, had in de finale van 1930 voor Argentinië gespeeld en speelde in 1934 de finale voor Italië. Volgens de toenmalige regels was dat mogelijk. Deze 'oriundi' vallen in het middendeel van mijn model van dik en dun burgerschap. Deze

spelers zijn niet in Italië geboren, maar komen wel voor Italië uit. Ze spreken wel Italiaans en ze hebben in het algemeen twee ouders die in Italië zijn geboren. Er was in Italië aanvankelijk nauwelijks publiek debat over deze 'import-Italianen'.¹⁷ Er ontstond echter wel een debat over de vraag of Joden en Roma die in Italië geboren waren – en daar veelal al generaties lang leefden – wel 'echte' Italianen waren. Met andere woorden, wie is de 'we' in de stelling: 'We zijn Italianen'? Waren Joden en Roma, die geboren en opgegroeid waren in Italië ook echte Italianen? Al snel bleek dat een groot deel van de Italiaanse bevolking vond van niet. In dit geval was etnische afkomst belangrijker dan de plek waar je was geboren. Sommige atleten van de buitencategorie worden niet alleen nationale, maar ook

historische helden. Zij worden door nagenoeg iedereen omarmd, niet alleen omdat ze historische sportprestaties hebben geleverd, maar ook om de politieke betekenis daarvan. Al is daar soms best wat op af te dingen. Een beroemd voorbeeld is Jesse Owens. In veel geschiedenisboekjes staat de beroemde foto van de zwarte atleet Jesse Owens. Hij saluëert voor de Amerikaanse vlag, omdat hij zojuist het verspringen heeft gewonnen op de Olympische Spelen in Berlijn in 1936. Voor hem staat de Japanner Naoto Tajima, die

derde was geworden. Achter hem staat de Duitser Lutz Long die de nazi-groet brengt. Hij was als tweede geëindigd.

Owens is voor velen de personificatie geworden van iemand die in zijn eentje Hitlers rassentheorie weerlegde door vier medailles te winnen. Zelf zag hij dat niet zo. Owens had goede herinneringen aan Berlijn 1936. In Berlijn logeerde hij in dezelfde hotels als blanken. In Amerika was dat niet altijd het geval. Racisme was niet alleen een Duits probleem, het was ook een probleem in de Verenigde Staten.

Jesse Owens wint het verspringen op de Olympische spelen in Berlijn in 1936.

Owens onderhield een warme vriendschap met Duitse atleet Lutz Long. Hij merkte meermaals op dat hij tijdens zijn verblijf in Duitsland minder last had gehad van racisme dan toen hij weer terugkeerde in de Verenigde Staten. Een veel geciteerde uitspraak van hem is: "Toen ik terug kwam in mijn eigen land, ..., mocht ik niet voorin de bus zitten. Ik moest achter instappen. Ik mocht niet wonen waar ik wilde. Ik ben weliswaar niet uitgenodigd om Hitler de hand te komen schudden, maar de Amerikaanse president heeft mij ook niet uitgenodigd voor een handdruk."¹⁸

Jesse Owens is de geschiedenis ingegaan als held. Hij was man, hij was zwart en hij was Amerikaan. Hoe anders is dat voor de meeste andere atleten van 1936. Neem bijvoorbeeld de Nederlandse zwemster Rie Mastenbroek. Ze won tijdens diezelfde Spelen drie gouden medailles en een zilveren medaille (goud op de 100, 400 en 4x100 meter vrije slag, zilver op de 100 meter).

Aanvankelijk werd ze in Nederland onthaald als de 'Keizerin van Berlijn'. Maar uiteindelijk werd zij geen olympische heldin. Aan haar medailles bleef een bruine smet kleven: zij had meegedaan aan Hitlers propaganda-spelen. Jesse Owens hoefde nooit lastige vragen te beantwoorden over Berlijn. Rie Mastenbroek werd haar hele verdere leven na de oorlog geconfronteerd met vragen als Wat deed jij daar? en Moest je daar wel zijn? Rie Mastenbroek was wit, ze was Nederlands en vrouw. Zelf heeft ze daarover gezegd: 'Als ik een donkere huid had gehad, dan was alles veel simpeler geweest.'¹⁹

De Nederlandse zwemster Rie Mastenbroek op de Olympische Spelen in Berlijn in 1936.

Zowel in de Verenigde Staten als in Nederland was er een sterke roep geweest om de Olympische Spelen in 1936 te boycotten. Jesse Owens en Rie Mastenbroek hadden daar geen gehoor aan gegeven.

De een wint vier medailles en wordt de belichaming van de strijder tegen het kwaad, de ander wint vier medailles en moet uitleggen waarom ze meedeed aan de propaganda van het kwaad. Kleur zal daar zeker een rol bij hebben gespeeld, maar ook de lokale geschiedenis en de omgang met en verwerking van de Tweede Wereldoorlog, die in Nederland werd gekenmerkt door de discussie wie er 'goed' en 'fout' waren geweest. Een tussenweg was aanvankelijk niet mogelijk.

Hoe de kolonies werden geïncorporeerd in het nationale discours

---

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een nieuwe wereldorde. Een van de belangrijkste kenmerken van deze orde was dat daarin de meeste Aziatische en Afrikaanse landen onafhankelijk werden. Ook deze landen hadden recht op zelfbeschikking en zochten naar een 'nationale identiteit', maar die identiteit is en was onlosmakelijk verbonden met de moederlanden.

Tegelijkertijd moesten voormalige kolonisatoren als Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland en Portugal ook op zoek naar een nieuwe nationale identiteit, zonder koloniën. En die zoektocht duurt tot de dag van vandaag, zoals we al zagen bij het voorbeeld van het Franse elftal. Want de kolonies en de zogenaamde moederlanden waren niet alleen politiek en economisch met elkaar verbonden, maar ook cultureel. En de kolonies maakten en maken een belangrijk onderdeel uit van de nationale cultuur en identiteit van de moederlanden. Laat ik dit toelichten aan de hand van een volgend voorbeeld, dat van Portugal.

In de jaren vijftig wilde toenmalige dictator António de Oliveira Salazar laten zien dat de beschavingsmissies in de koloniën een succes waren. De introductie van koloniale voetbaltalenten in de nationale competitie en het nationale elftal zou daar het levende bewijs van moeten zijn.

In de jaren vijftig verloor Portugal met 5-1 van aartsrivaal Spanje en zelfs met 9-1 van Oostenrijk. Er waren in de ogen van Salazar drastische maatregelen nodig. Het incorporeren van koloniaal talent in het nationale elftal was een succesvolle formule voor Salazar om de natie aan zich te binden.

In 1966, bijvoorbeeld werd het WK voetbal voor mannen in Engeland gehouden. Tijdens dat WK waren zowel Europa als Zuid-Amerika en Azië vertegenwoordigd. Sub-Saharisch Afrika was nog niet officieel vertegenwoordigd, maar er waren vier spelers uit Mozambique geselecteerd. Zij speelden voor Portugal. Dat waren niet de minste voetballers. De bekendste speler was Eusébio da Silva Ferreira, ook wel Eusébio, de zwarte panter, of Eusébio, de zwarte parel genoemd.²⁰ Hij werd topscoorder van dat toernooi en Portugal zou uiteindelijk derde worden. We zullen het nooit weten, maar Portugal had hoogstwaarschijnlijk minder gepresteerd zonder de spelers uit de kolonie. Het succes was mede te danken aan maatregelen die dictator Salazar had genomen.

Na het succes van Portugal tijdens het WK van 1966 kreeg Eusebio een lucratief aanbod van een Italiaanse topclub. Maar de Portugese dictator verklaarde Eusébio tot 'nationale schat' die niet verkocht kon worden.

Het Portugese elftal in 1966. Eusebio da Sylva Ferreira op de onderste rij, derde van links.

Eusébio zelf zou later verklaren dat hij *de facto* de slaaf was van Salazar. Hij was voor zijn paspoort en reizen volledig van hem afhankelijk.²¹

De voorbeelden van het koloniale Portugese team en het diaspora-team van Marokko laten zien dat koloniaal verleden en migratie geschiedenis een belangrijke rol spelen in de samenstelling van nationale elftallen en de identiteit van het nationale team.

Daarnaast laten de voorbeelden van Anand Januzaj en Ruth Jebet zien dat ook individuele spelers vaak meerdere loyaliteiten, identiteiten en opties hebben. Appiah heeft dus gelijk dat zowel nationale als individuele identiteiten flinterdunne constructies zijn.

Dat geldt ook voor het Franse team. Wat voor team is dat nu eigenlijk?

Ik denk dat veel mensen in deze zaal bij het land Frankrijk in eerste instantie denken aan de contouren van het land Frankrijk op de Europese kaart. De meesten zullen niet gelijk denken aan koloniaal Frankrijk en Frankrijk als migratieland. Het nationale voetbalteam van Frankrijk representeerde echter ook het koloniale Frankrijk, het Frankrijk van de arbeidsmigratie en vluchtelingen. Van de 23 geselecteerde spelers had meer dan 50 procent roots in Sub-Saharisch Afrika. Het gaat daarbij vooral om kinderen van koloniale migranten. Een derde van het team was wit/Europees/Frans. Ongeveer 10 procent kwam uit Noord-Afrika, één

speler had roots in de Filipijnen. Ongeveer een derde van de geselecteerde spelers was moslim.²²

Dit betekent dat niet alleen in Frankrijk voor Frankrijk werd gejuicht, maar ook in Senegal, Kameroen (voor Mbappe), Congo (voor Steve Mandanda) en opvallend genoeg in de Filipijnen, waar een zoon van Filipijnse migranten, de Franse speler Alphonse Aréola wordt gevierd als de eerste Filipijnse wereldkampioen voetbal. Tegelijkertijd was er juist binnen Frankrijk veel kritiek op het diverse karakter van het team. Jean-Marie Le Pen, voormalig leider van het Front National en Holocaustontkenner, heeft zich in het verleden meerdere keren uitgelaten tegen het feit dat sommige donkere spelers het volkslied niet meezongen aan het begin van een interland. Opvallend genoeg had hij het nooit over witte spelers die ook het volkslied niet meezongen. Maar veel schrijnender was het feit dat de nationale Franse voetbalbond in 2011 een discussie heeft gehad met de trainer van het nationale team om minder gekleurde spelers op te stellen.²³ Met andere woorden: binnen Frankrijk wordt het debat over de identiteit van het Franse team een debat over nationalisme en patriottisme en over de vraag of men het eens is met de extreemrechtse politieke van Front National. In Sub-Saharisch Afrika ging het juist om de mogelijkheid je te identificeren met succes. Het idee dat ook kinderen van migranten uit Sub-Saharisch Afrika succesvol kunnen zijn.

En waarom maakten Mahmoud Al-Rifai, Trevor Noah en Gérard Araud zich zo druk om dat Franse team?

Het is mijn inziens niet toevallig dat juist de Jordaanse cartoonist Mahmoud Al-Rifai de nadruk legt op de komst van vluchtelingen naar Europa. Jordanië heeft zo'n 6,5 miljoen inwoners. Het land had tijdens de vluchtelingencrisis van 2015 meer dan 600.000 vluchtelingen opgenomen.²⁴ Dat is ongeveer 10 procent van de totale bevolking. Mahmoud Al-Rifai werd iedere dag geconfronteerd met deze vluchtelingen. Zij maakten onderdeel uit van zijn dagelijkse ervaring en beleving. Met andere woorden, hij kon wellicht niet anders naar het wereldkampioenschap voetbal kijken, dan met het belang van migratie en vluchtelingen in zijn achterhoofd. Hij onderstreepte dat belang in zijn cartoon. Hij was vooral geïrriteerd over het feit dat de kinderen van migranten in het Franse team 'Frans' waren nu ze succes hadden, maar dat migranten niet meer als Franse burgers worden gezien als ze werkloos zijn of crimineel. Dan worden ze gereduceerd tot hun religie (moslims) of wordt er verwezen naar hun Afrikaanse achtergrond. Al-Rifai roept daarom op om deze burgers-met-een-migratieachtergrond *altijd* als burgers te beschouwen – en niet alleen als ze winnen.²⁵

Trevor Noah benadrukt juist de 'zwartheid' en 'kleur' en het Afrikaans zijn van het Franse Nationale elftal. Dat is niet verwonderlijk gezien zijn afkomst. Noah groeide op in Soweto, een township van Johannesburg, Zuid-Afrika. Zijn vader is een witte man van Duits-Zwitserse afkomst. Zijn moeder is een zwarte Zuid-Afrikaanse die half Joods is. De relatie van zijn ouders was verboden tijdens het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime. Het is derhalve niet verwonderlijk dat zijn multiraciale

achtergrond, en dus ook kleur, een belangrijke rol speelt in de observaties van Noah over ras en identiteit van het Franse team.

Gérard Araud is geboren in Marseille. Hij is niet alleen de officiële vertegenwoordiger van Frankrijk in de Verenigde Staten, hij is ook wit. En ik maak me sterk dat dat een rol heeft gespeeld in zijn overweging om een brief te schrijven aan Trevor Noah om

te benadrukken dat het Franse team, echt een Frans team is en dat 'kleur' er niet toe doet. Sommige witte mensen denken vaak dat kleur er niet toe doet.²⁶ Maar voor Trevor Noah doet kleur er wel toe. De drie actoren, allen mannen die zich verbinden met voetbal en nationale identiteit, presenteerden ons wat zij vanuit hun eigen perspectief zien: wie zij zijn en voor wie zij juichen.

Multiperspectief in de geschiedwetenschap

Sport en sportgeschiedenis zijn mijn inziens een mooie manier om op zoek te gaan naar de constructie én deconstructie van loyaliteit en nationale 'identiteit'.

We weten allemaal dat sport heel opportunistisch is en daarmee zaken uitvergroot. Dat maakt het ook herkenbaar en goed te onderzoeken. De debatten over sport, migratie en identiteit zullen nog wel even doorgaan. In mijn visie is het multiperspectief op nationale identiteit, koloniaal verleden en migratie nog veel te weinig aan bod gekomen in

de geschiedwetenschap. Ik zal daar de komende jaren aan verder werken. Ik ben me ervan bewust dat ieder antwoord ook weer nieuwe vragen zal oproepen. Maar het is al winst wanneer we op zondag, met het bord op schoot, af en toe de vraag stellen: Voor wie juichen we eigenlijk? En wie is die 'wie' en wie zijn 'we'? Ik hoop daar in mijn onderzoek aan bij te dragen.

Dankwoord

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte toehoorders, ik rond af.

Ik dank het College van Bestuur van deze universiteit, het bestuur van de Erasmus School of History, Culture and Communication en mijn collega's daarvoor het in mij gestelde vertrouwen. Daarnaast is de Europese Unie instrumenteel geweest in de totstandkoming van deze leerstoel. Deze leerstoel stimuleert onderwijs en onderzoek op het gebied van sport, migratie en identiteit. Ik ben er trots op deze leerstoel te mogen bezetten. Dit is de Erasmus Universiteit waar ik heb gestudeerd. Ik ben hier gepromoveerd en nu sta ik hier. In voetbaltermen zou je zeggen dat ik uit de 'eigen jeugd' kom.

Ik wil graag iedereen bedanken die het mogelijk heeft gemaakt dat ik hier sta en dat ik met zoveel plezier naar mijn werk ga.

Om te beginnen bedank ik de leden van mijn onderzoeksteam, Gijs van Campenhout, Joost Jansen, Jasmin Seijbel, Christian Ungruhe en mijn mededocenten en -begeleiders Jacco van Sterkenburg en Godfried Engbersen. We hebben samen het Sport and Nation-netwerk opgezet en van daaruit al verschillende mooie evenementen en activiteiten mogen organiseren. Laten we daar gewoon mee doorgaan. Ik geniet er zeer van. Daarnaast natuurlijk de Global History-sectie, Dick Douwes, Karin Willemse, Chris Nierstrasz, Sandra

Manickam en een speciaal woord van dank voor Alex van Stipriaan. Alex, we zijn dikke maten geworden door de tijd heen en ik ben daar heel, heel dankbaar voor. Wat heerlijk dat vriendschap en een professioneel leven zo kan samengaan. Een speciaal woord van dank ook voor Maria Grever voor de plezierige samenwerking in de afgelopen jaren. We zijn echte maatjes geworden, maar we houden elkaar ook voortdurend scherp, loyaal en kritisch.

Een deel van de sport en migratie-colleges die ik heb opgezet wordt nu uitgezet voor het geschiedenisonderwijs op de middelbare school, via Het Onderwijsnetwerk Zuid-Holland en het Interfacultair centrum voor lerarenopleiding, onderwijsontwikkeling en nascholing van de Universiteit Leiden (ICLON). Ik dank Elise Storck voor al het werk dat ze daarvoor heeft gedaan. Daarnaast ben ik betrokken bij de European Association for History Educators (Euroclio) en ook daar zijn we bezig om de resultaten van mijn onderzoek en onderwijs te vertalen naar lesmogelijkheden voor middelbare scholen in Europa. Ik dank Steven Stegers en ook Jonathan Even-Zohar voor de fijne samenwerking.

Ik dank ook de mensen van het Mulier Instituut en met name Agnes Elling voor hun inzet voor het Sport and Nation-project. Daarnaast zijn we recentelijk gaan samenwerken met

de Anne Frank stichting en de Betaald Voetbal Organisatie Feyenoord. Joram Verhoeven, Willem Wagenaar en Maarten Holsteijn, ik kijk uit naar een inspirerende en vruchtbare samenwerking.

Lieve familie, schoonfamilie, vrienden, Arkelnaren en vrienden van Frenkie. Jullie aanwezigheid onderstreept hoe belangrijk voor mij ook het leven buiten mijn werk is. Voor de meesten van jullie is het wetenschappelijke bedrijf een ver-van-mijn-bedshow. Dat is juist zo fijn, want er zijn zo veel andere zaken de moeite waard. Zo zit ik met Marc Gijzen en mijn kinderen al meer dan tien jaar elke

twee weken in de Kuip. Even dachten we dat Feyenoord nooit meer kampioen zou worden. Maar niets is onmogelijk gebleken.

Lieve ouders, liefste Karin, Merel, Alexander en Merlijn. Ik noem jullie als laatste, maar jullie staan voor mij op de eerste plaats. En vaak daarboven. Bedankt voor alle liefde en energie die jullie mij geven. Dit hier – en die marathon – was zonder jullie nooit gelukt. In mijn hart juich ik iedere dag voor jullie en ik prijs mezelf heel, heel gelukkig!

Ik heb gezegd.

Noten

- ¹ De kritiek was soms zo heftig dat Mahmoud Al-Rifai zich genoodzaakt voelde om te reageren in een korte video. In die reactie stelt hij dat het niet zijn bedoeling was om Frankrijk als land aan te vallen. Hij erkent dat Frankrijk al heel lang migranten opneemt in haar samenleving. Deze migranten konden Franse burgers worden en een nieuw leven starten. Dus dat deze migranten en hun kinderen nu het Franse nationale team vertegenwoordigen is mooi en niet meer dan logisch. Maar, zo stelt hij in het filmpje, wanneer we in de media of politiek praten over criminaliteit of over religie dan zijn deze migranten geen Franse burgers meer, dan worden ze gereduceerd tot hun religie (moslims) of er wordt verwezen naar hun Afrikaanse achtergrond. Dan zijn het geen Fransen. Hij roept daarom op om deze burgers-met-een-migratieachtergrond altijd als burgers te beschouwen – en niet alleen als ze winnen – of helemaal niet. Zie <https://twitter.com/thisisafricatia/status/1020374264699072512> (gezien op 12-12-2018).
- ² Noah voegde daar direct aan toe dat hij zich realiseerde dat de Fransen hadden gewonnen. Hij stelde: "Het zijn natuurlijk de Fransen, ze moeten wel zeggen dat het Fransen zijn, maar kijk eens naar die jongens. Die kleur krijg je niet door in de zon zitten in het zuiden van Frankrijk. Die kleur komt echt ergens anders vandaan." Zie <https://www.youtube.com/watch?v=COD9hcTpGWQ1> (gezien op 12-12-2018).
- ³ Zie https://www.reddit.com/r/MurderedByWords/comments/908kl1/trevor_noah_taken_down_with_tact_by_french/ (gezien op 14-6-2019).
- ⁴ Appiah, Kwame Anthony (2018). *The Lies that Bind. Rethinking Identity*. Profile Books.
- ⁵ Billig, Michael (1995). *Banal nationalism*. Sage Publications.
Skey, M. (2009). "The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig's thesis of Banal Nationalism." *The Sociological Review* 57(2), 331-346.
Over sport en nationalisme, zie het pionierswerk van Alain Bairner, *Sport, Nationalism, and Globalization. European and North American Perspectives* (State University of New York Press 2001). Zie verder: Maguire, John & M. Falcous (eds.) (2010). *Sport and Migration: Borders Boundaries and Crossings*. Routledge.
- ⁶ Brubaker, R. (2004). "In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism." *Citizenship Studies* 8(2): 115-127. Brubaker, R. (2013). "Language, religion and the politics of difference." *Nations and Nationalism* 19 (1), 1-20. Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Polity Press. Renan, E. (1882) "What is a nation?" In: H. Bhabha (ed.) (1990). *Nation and Narration*. Routledge. (Reprinted in: J. Hutchinson & A. Smith (eds.) (1994). *Nationalisms*. Oxford University Press.). Weber, M. (1970). *From Max Weber. Essays in Sociology*. H. H. Gerth and C. Wright Mills (eds. & trans.). Routledge.
- ⁷ Miller, D. (1992). "Community and Citizenship." In: Avineri & de Shalit (1992). *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press. Miller, D. (1995). *On Nationality*. Oxford University Press. Miller, D. (2000). *Citizenship and National Identity*. Blackwell. Gans, C. (2003). *The Limits of Nationalism*. Cambridge University Press. Tamir, Y. (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton University Press.
- ⁸ Seymour, M. (1999). *La nation en question*. L'Hexagone. Seymour, M. (2000). "On Redefining the Nation." In: Miscevic, N. (ed.) (2000). *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*. Open Court.
- ⁹ Twee citaten zijn hier relevant: "Nationalism gives shape to soccer loyalties and the Olympic games, as well as to wars and economic competition." C. Calhoun (2017), *The Rhetoric of Nationalism*, in M. Skey and M. Antonsich (eds) (2017), *Everyday Nationhood. Theorising Culture, Identity and Belonging after Banal Nationalism*, Palgrave Macmillan. en "The Imagined Community of Millions seems more real as a team of eleven named people. The individual, even the one who only cheers, becomes a symbol of his nation himself." In Hobsbawm, Eric J. (2012). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 143.
- ¹⁰ Gellner, Ernest & John Breuilly (1983). *Nations and Nationalism*. (Vol. 1) Cornell University Press. Anderson, Benedict (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Books. Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (2012). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press. Billig, Michael (1995). *Banal Nationalism*. Sage. Hobsbawm, Eric J. (2012). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press.
- ¹¹ Brubaker, R. (1998). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. New Ed edition. Harvard University Press. Kettner, James H. (2014). *The Development of American Citizenship, 1608-1870*. UNC Press Books.
- ¹² Voor de verschillende vormen van categoriseren van nationaliteit/burgerschap, zie Bauböck, Rainer (1999). "Recombinant Citizenship." *Political Science Series No. 67* (December). Bauböck, Rainer (2006). *Migration and Citizenship: Legal Status, Rights and Political Participation*. Amsterdam University Press. Bauböck, Rainer (2009). "National Community, Citizenship and Cultural Diversity." *Political Science Series No. 62*. Blatter, Joachim (2011). "Dual Citizenship and Theories of Democracy." *Citizenship Studies* 15(6-7): 769-98. <https://doi.org/10.1080/13621025.2011.600090>. Shachar, Ayelet, Rainer Bauböck, Irene Bloemraad & Maarten Peter Vink (2017). *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford University Press.

¹³ Ten slotte is er recentelijk een officiële nieuwe categorie bijgekomen. Dat is die van de vluchtelingen. Het gaat hierbij niet alleen om vluchtelingen, zoals de hardlooper Sifan Hassan die in Nederland een vluchtelingenstatus heeft gekregen en vervolgens Nederlandse werd, maar ook om vluchtelingen die nog geen status hebben. Zij werden tijdens de laatste Olympische Spelen toegelaten onder de noemer van het Olympische vluchtelingen-team. Dat maakte het mogelijk voor topsporters om toch op de Olympische Spelen uit te komen, terwijl de formele naturalisatie, in welk land dan ook, nog geregeld moest worden. Verder zijn er nog uitzonderlijke staten met zeer bijzondere regelingen. Israël bijvoorbeeld kent de zogenaamde *Law of Return*. Deze wet uit 1950 vermeldt dat iedereen waar ook ter wereld die van (gedeeltelijke) Joodse komaf is, het recht heeft zich in Israël te vestigen en het Israëlijs staatsburgerschap te verkrijgen. Dat betekent dat iedere Jood, waar ook ter wereld, zou kunnen uitkomen op de Olympische Spelen voor Israël, mits hij of zij zich kwalificeert als atleet. Hier speelt religie en diaspora dus een belangrijke rol. Landen als India en China hebben een grote diaspora-gemeenschap in de wereld, maar zij hebben juist regels die niet toestaan dat leden uit de diaspora uitkomen voor die landen. De Republiek Liberia in Noord Afrika werd gesticht door voormalige slaven in West-Afrika in 1847. Volgens de huidige wetgeving wordt het staatsburgerschap alleen verleend aan mensen die 'zwart' zijn. Hier speelt kleur en ras dus een doorslaggevende rol. In een eerder onderzoek schreef ik al over de complexiteit van staatsburgerschap in koloniale samenlevingen, met name die van Indiërs in Oost-Afrika die al voor de dekolonisatie drie generaties in het huidige Kenia, Uganda en Tanzania woonden.

¹⁴ Steven Vertovec (2007) "Super-diversity and its implications." *Ethnic and Racial Studies* 30 (6), 1024-1054, DOI: 10.1080/01419870701599465

Fran Meissner & Steven Vertovec (2015) "Comparing super-diversity." *Ethnic and Racial Studies* 38 (4), 541-555, DOI: 10.1080/01419870.2015.980295

¹⁵ Shachar, A. (2011). "Picking winners: Olympic citizenship and the global race for talent." *The Yale Law Journal* 120, 2088-2140. Shachar legt het morele debat onder deze voorbeelden bloot vanuit het perspectief van de atleet, het perspectief van de ontvangende staat (in dit geval Bahrein), de zendende staat (Kenia) en dat van internationale sportbonden, zoals het Internationaal Olympisch Comité, dat verantwoordelijk is voor de regelgeving.

¹⁶ Jansen, Joost, Gijsbert Oonk & Godfried Engbersen (2018). "Nationality swapping in the Olympic field: towards the marketization of citizenship?" *Citizenship Studies* 22 (5), 523-539, DOI: 10.1080/13621025.2018.1477921. Dat bevestigt de trends die ook bij de Verenigde Naties bekend zijn.

¹⁷ Dat zou echter veranderen na het Olympisch voetbaltoernooi in 1936. Tijdens die Olympische spelen werd Italië gerepresenteerd door amateurvoetballers, die allemaal in Italië waren geboren. Dit team werd Olympisch kampioen. Na 1936 rees derhalve de vraag of Italië de zogenaamde 'oriundi' wel nodig had in het Nationale elftal. Zie hierover Simon Martin, *Football and Fascism. The National Game under Mussolini*. Berg 2004, 173-209.

¹⁸ "When I came back to my native country, after all the stories about Hitler, I couldn't ride in front of the bus (...). I had to go to the back door. I couldn't live where I wanted. Although I wasn't invited to shake hands with Hitler, I wasn't invited to the White House to shake hands with the President either." Jacqueline Edmondson, *Jesse Owens: A Biography*. Greenwood Publishing Group 2007, 37.

¹⁹ Geciteerd in het prachtige boek van de in Rotterdam opgeleide historicus Auke Kok, 1936. *Wij gingen naar Berlijn, Amsterdam*, Thomas Rap 2017, 18.

²⁰ De anderen waren: Mário Esteves Coluna (Mário Coluna, Captain), Hilário Rosário da Conceição (Hilário), Vicente da Fonseca Lucas (Vicente). Zie ook: Eusebio da Silva Ferreira (1967). *My name is Eusebio*. Routledge & Kegan Paul.

Todd Cleveland (2017). *Following the Ball, The Migration of African Soccer Players across the Portuguese Colonial Empire, 1949-1975*. Ohio University Press.

Peter Alegi (2010), *African Soccerscapes. How a Continent Changed the World's Game*, Ohio University Press.

²¹ Todd Cleveland, *Ibid*, 187-188.

²² Zie <https://hailtoyou.wordpress.com/2018/06/11/world-cup-2018-france-squad-33-european/> (gezien op 7-10-2018).

²³ Zie <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/football-identity-frenchness-180801080257299.html> (gezien op 14-10-2019).

²⁴ Let wel, dit gaat om geregistreerde vluchtelingen. De Jordaanse regering spreekt zelf van zo'n 1,4 miljoen vluchtelingen, inclusief niet-geregistreerde vluchtelingen.

²⁵ Zie noot 1.

²⁶ Andere witte mensen, zoals bijvoorbeeld de voormalige leider van het extreemrechtse Front National Jean-Marie Le Pen, benadrukten juist dat sommige niet-witte mensen het volkslied niet meezingen en daarom minder (patriottische) Fransen zijn. https://www.la-croix.com/Archives/1996-06-25/Pour-Le-Pen-l-equipe-de-France-de-foot-n-est-pas-francaise-_NP_-1996-06-25-377656 (gezien op 4-7-2019).